

Samenvatting van de cursus van Maarten van Buuren – Spinoza en de Stoa

Maarten van Buuren gaf op 7 oktober, 4 en 18 november 2023 voor de Spinozakring Soest, in de Rank in Soest, een cursus over Spinoza en de Stoa. Hierbij een samenvatting van deze cursus.

Inleiding

Nadat Maarten het boek van Hadot had vertaald (*Marcus Aurelius en de Stoa* van Pierre Hadot¹) en daarover een cursus op Kreta had gegeven, kwam hij op het idee om een eenvoudige inleiding op Spinoza in het licht van de Stoa te schrijven. Daarop gaat hij in deze cursus in.

Een aantal dingen worden in de gangbare literatuur over Spinoza niet meteen duidelijk. Wat is b.v. het belang van de titel van het werk: de *Ethica*? En wat zijn de praktische richtlijnen voor het menselijk gedrag in de zin van Spinoza's filosofie?

De Stoa en Marcus Aurelius

Spinoza pakte richtlijnen uit de Stoa op. De Stoa is heel moeilijk te begrijpen omdat het een filosofische richting is die zich gedurende 6 à 7 eeuwen heeft ontwikkeld. Vanaf de 5e eeuw v.C. tot de 2e eeuw n.C. en de Stoa heeft zich ontwikkeld in verschillende richtingen. Het boek van Hadot helpt bij het begrijpen van die ontwikkeling. Het voordeel van Hadot is dat hij het werk van Marcus Aurelius (121-180, keizer 161-180) uitlegt vanuit de hoofdlijnen van de Stoa. Marcus Aurelius leefde in een woelige tijd en was één van de, wat genoemd wordt, wijze keizers. Aan de grenzen van het Germaanse rijk kwamen allemaal stammen in opstand. Daarom kwam er aan de oostkant van het rijk, zo'n 30 km boven Warschau een legerplaats, Carnuntum², een complete stad met stenen gebouwen. Marcus Aurelius was daar drie jaar aanwezig (171-173) als keizer en legerleider. Hij schreef daar de *aansporingen*. Elke ochtend begon hij vroeg met het maken van filosofische aantekeningen. Een moeilijke taak in combinatie met het aanvoeren van het leger. Maarten heeft het de *aansporingen* genoemd maar Marcus Aurelius gaf er zelf geen titel aan. Pas later noemde hij het: *Ta eis heauton* (Grieks voor 'Aan zichzelf', Meditaties, Overpeinzingen). Dat werk is in de loop van de eeuwen veel vertaald. In Maartens vertaling van het werk van Hadot heeft hij de citaten, die Hadot uit het werk van Marcus Aurelius gebruikt, niet uit het Frans vertaald maar met hulp van vrienden, uit het Grieks.

Er is trouwens een goede Nederlandse vertaling van de *aansporingen* onder de titel *persoonlijke*

¹ <https://www.damon.nl/boeken/364-marcus-aurelius-en-de-stoa>

² <https://www.wikiwand.com/nl/Carnuntum>

notities.³ Het is één van de topwerken van de Stoa. Dus als je de Stoa wilt leren kennen dan is dit boek aan te bevelen. Het zijn oefeningen die Marcus Aurelius zichzelf oplegde om de dag te beginnen. Als aansporingen voor zichzelf.

Na zijn dood werden de aantekeningen bewaard. Totdat ze, veel later, in 1522, werden ontdekt en in 1559 werden ze vertaald in het Latijn. Het is toeval dat het werk bewaard bleef. Het was een aaneengeschreven tekst zonder titels of hoofdstukken en zonder hoofdletters (want dat deden ze ik het Grieks en Latijn niet). Pierre Hadot heeft de hele geschiedenis van het werk nauwkeurig onderzocht. Hadot legt uit dat het gebaseerd is op het werk van Epictetus (50-130 n.C.). Via een leerling van Epictetus, Junius Rusticus (100-160), die collegeaantekeningen maakte, is veel van Epictetus gedachtegoed bewaard gebleven. Epictetus zelf heeft niets geschreven. Hij was een vrijgelaten slaaf. Een manke man die les gaf in Rome. Hij werd daar verjaagd en stichtte een school in Nikopolis, aan de westkust van Griekenland waar mensen gratis les konden krijgen. Zelf leefde hij sober van giften. Er kwamen legerleiders en zelfs keizers langs. Maar Marcus Aurelius heeft Epictetus werk leren kennen via Junius Rusticus.

Er zijn ook nog andere, vrij uitgebreide, aantekeningen van de lessen van Epictetus, bewaard die zijn opgetekend door Flavius Arrianes. Die zijn uitgegeven als het *handboekje* van Epictetus. Er is een goede Nederlandse vertaling van de werken van Epictetus door Gerard Boter en Rob Brouwer.⁴

Een van de eerste dingen in het *handboekje* is de les dat het geen zin heeft om je zorgen te maken over dingen waaraan je niets kunt doen. Dus, zegt Epictetus, stel dat je bericht krijgt van de dokter dat je ongeneeslijk ziek bent en dat daar niets meer aan te doen is, dan kan je je wel zorgen gaan maken maar daardoor verbetert er niets. Je kan het dus beter accepteren en nog de dingen doen die wel mogelijk zijn.

Het lijkt een harde boodschap maar als je doorleest naar de andere simpele boodschappen dan begrijp je dat daar veel wijsheid in zit.

Epictetus had de Stoa weer overgeleverd gekregen van Zeno van Citium (335-262 v.C.), die bekend staat als de grondlegger van de Stoa en van Chrysippus (3^e eeuw v.C.). Van Zeno van Citium en Chrysippus is geen geschreven werk bewaard gebleven. We kennen ze dus alleen via citaten van latere schrijvers. Chrysippus en Zeno van Citium hielden zich voornamelijk bezig met de dialectiek en minder met de ethiek. Precies weten we dat niet maar Epictetus stond dichterbij die bronnen.

We spreken van de vroege Stoa (5^e-3^e eeuw v.C., Zeno van Citium, Chrysippus), de midden Stoa (1^e en 2^e eeuw v.C., Panaetius en Posidonius) en de late Stoa (1^e eeuw v.C.-2^e eeuw n.C., Seneca, Cicero, Epictetus, Marcus Aurelius).

Panaetius van Rodos (185-110 v.C.) had in Athene een Stoïsche school en onderwees Romeinse veldheren, daardoor kwam de Stoa naar Rome. Zijn geschriften zijn niet bewaard maar via Cicero leeft zijn gedachtegoed voort.

I.t.t. de vroege en midden Stoa zijn uit de late Stoa veel geschreven werken bewaard gebleven. Cicero alleen al heeft een enorme hoeveelheid boeken geschreven die bewaard zijn gebleven.

Hadot heeft uitgezocht dat de leer van Epictetus met name is gebaseerd op de vroege Stoa.

Daaruit wordt het volgende schema reeds duidelijk:

³ <https://www.amboanthos.nl/boek/persoonlijke-notities/>

⁴ <https://www.singeluitgeverijen.nl/athenaeum/boek/verzameld-werk-2/>

Fysis – kiemkracht, vandaar voorbeelden:

ZIJN – fysica – Logos: van chaos tot kosmos - God

DENKEN – logica – logos: syntaxis

DOEN – ethica – logos: redelijk handelen

Elk van de drie onderdelen: askesis, oefening (discipline)

Of geordende kosmos, of willekeurige opeenstapeling van atomen. Een kosmos natuurlijk! (IV,27)

Er is een driedeling: Zijn (Fysica), Denken (Logica, kenleer) en Doen (Ethica).

Het Zijn (de ontologie) hield zich bezig met de fysica. In de zin van de Grieken was fysica niet alleen hoe de natuur in elkaar zat maar ook het kiembeginsel van de natuur. Niet alleen voor de aarde maar universum breed. Het kiembeginsel heeft van de oorspronkelijke chaos een kosmos gemaakt. Kosmos betekent: iets dat wel gevormd is, iets dat schoonheid vertegenwoordigt. De Chaos is tot Kosmos geworden onder invloed van de Logos.

Nu komen we in de buurt van Spinoza. De overtuiging van de Grieken (vooral in de vroege Stoa) is dat de wereld, het Al, het Zijn is. Het gaat om de concrete wereld om ons heen maar dan wel beschouwd vanuit het vormgevende beginsel dat daarin aanwezig is. De wereld met de vogels en de bloemen en de mensen. En die wereld vervalt niet weer tot chaos omdat daarin steeds dat vormgevende beginsel, de Logos, het kiembeginsel, de fysis, aanwezig is. Logos, voor de Grieken, is dus hetzelfde als God. God en Logos zijn identiek en nu komen we heel dicht bij Spinoza.

Logos betekent in het Grieks, behalve kiemkracht/scheppingsbeginsel ook “woord”. Dat doet denken aan de Bijbel: in den beginne was het woord.

Ratio, of de Rede is de Latijnse vertaling van het woord “logos”. Dat betekent dat de Grieken overtuigd waren dat de grondlijnen van de Ratio ook de grondlijnen van het woord, de taal, waren. Dus dat de syntaxis van de taal eigenlijk de syntaxis bevat van het universum en dat dat de reden was dat je je best moet doen om je taal goed te gebruiken want dat scherpt je gedachten. Taal ordent de troebele gedachten in je hoofd.

Het Doen, dat is de eigenlijke Ethiek.

Essentieel is de dagelijkse oefening. De askesis. Dat heeft niets te maken met de christelijke ascese, de kuisheid en armoede (Spinoza had daar een hekel aan). In het Grieks betekent dat gewoon de dagelijkse oefening of discipline zoals Hadot dat ook noemt. Tot die oefeningen horen, ook bij Marcus Aurelius, gymnastiek, taaloefeningen en oefeningen van de geest. Natuurwetten kan je daar ook toe rekenen en de wiskundige methode die ook voor Spinoza zo belangrijk is. Het totaal van de natuur en de natuurwetten, de Logos en dus God. In termen van vandaag zou je daar ook de economische wetten, de sociologische wetten en de technische wetten onder vatten. Dus je koppelt al heel gauw het begrip Logos van de oude Grieken aan het begrip Ratio en God van Spinoza.

Wat verstaat Spinoza nu onder het begrip natuurwetten en onder samenlevingswetten? Bij zorgvuldige studie van het gebruik in Spinoza's werken van de termen Lex Legis (= natuurwet maar ook wetten de dagelijkse dingen regelen zoals het woord leges doet vermoeden) en Lex Juris (wet en recht voor maatschappelijke doeleinden). In de politieke traktaten gebruikt hij Lex Juris voor wetten m.b.t. de samenleving. Uiteindelijk betoogt hij dat ook de ontwikkeling van de samenleving verloopt via natuurlijke wetten. Dus daar lopen Lex Juris en Lex Legis in elkaar over.

De *Ethica* en de Stoa

De *Ethica* heeft de structuur van de Stoa:

ETHICA 1 Delen 1,2 en 3. Ethica 2, Delen 4 en 5

- 1 - Zijn - fysica
- 2 - Denken - logica
- 3 - Doen 1 - Affecten - Ethica
- 4 - Doen 2 - Affecten - Passies
- 5 - Doen 3 - Affecten - Acties

Deel 1 t/m 3: zijn geschreven tussen 1662 en 1665; de delen 4 en 5 zijn geschreven tussen 1670 en 1674. Hij heeft het schrijven van de *Ethica* onderbroken om het *Theologisch Politieke Traktaat* te schrijven.

Deel 1 noemt hij De Deo: over God. Maar daaronder verstaat hij de Logos, het kiembeginsel dat in de natuur aanwezig is. God/Natuur. Het eerste deel behandelt, geheel in lijn met de oude Stoa de vraag wat is het Zijn? De ontologie dus.

Deel 2 noemt hij de Mente, over het Denken (niet “over de Ziel”, zoals in de recente “kritische” vertaling van Spinoza’s werk door de Presse Universitaire Francaise⁵). Als Spinoza de ziel bedoelt dan gebruikt het “anima”. Spinoza bedoelt: datgene dat er werkt in je hoofd. In deel 2 zet hij eigenlijk de grondlijnen van de Logos door. Die bij Spinoza de Rede, of de Ratio heet. En Ratio is de letterlijke Latijnse vertaling van Logos. Dat is epistemologie (van het Griekse epistèmè, dat ‘weten’ of ‘kennis’ betekent) en het betreft dan ook vragen zoals: wat is waarheid en hoe kan je het kennen? Door het Denken, is het antwoord van de Stoa en ook van Spinoza. Spinoza stelt zich in deel 2 de vraag: wat is denken?

Vraag uit de zaal: er is een boek van Ben Tiggelaar: *Dromen, durven, doen*. Heeft dat met Stoa’s driedeling Zijn, Denken, Doen te maken? Maarten vindt dat een leuke vraag en ziet wel een aantal overeenkomsten. Hij daagt de cursisten uit om voor de volgende les daar eens een A4tje te schrijven.

Ethica deel 1: het Zijn

Spinoza redeneert van het algemene (God) naar het bijzondere en van het abstracte naar het concrete. Hij begint met de abstracte vraag van wat je moet verstaan onder het Zijn. Het Zijn is wat hij de Substantie noemt. De uitleg van wat die Substantie nu precies is blijft een beetje in het duister. Jan Hendrikz Glazemaker, de eerste vertaler van het werk van Spinoza (de *Opera Posthuma, de Nagelate Schriften* uit 1677) vertaalt het met de Zelfstandigheid. Met die Zelfstandigheid bedoelt Spinoza de werkelijkheid, universum-breed. De werkelijkheid bestaat uit dingen die allemaal weer zijn veroorzaakt door andere dingen in een oneindige keten van determinisme waarin oorzaken en gevolgen elkaar opvolgen. Alles heeft een oorzaak en die heeft ook weer een oorzaak. Al terug redenerend moet je dan komen tot een eerste oorzaak. Spinoza zegt dat de allereerste oorzaak zelf geen oorzaak heeft. Die eerste oorzaak staat dus op zichzelf. Datgene dat als oorzaak onder alle dingen ligt en dat zelf geen oorzaak heeft, dat is de Zelfstandigheid. Dit brengt je niet veel verder maar de Substantie, de Zelfstandigheid, is in elk geval iets dat het meest algemene en fundamentele is, de oorzaak waarvan alles is afgeleid. En in E1D6 stelt Spinoza die Zelfstandigheid gelijk aan God.

⁵ <https://www.puf.com/oeuvres-iv-ethique>

Het is veelbetekenend dat Spinoza deel 1, dat “over God” heet, begint met de Zelfstandigheid. De oorzaak van alles is dus eigenlijk niet God maar de Zelfstandigheid. God is een benaming, en niet meer dan dat, voor de oorzaak waaruit alles is voortgekomen. En in de volgende hoofdstukken van de *Ethica* blijkt dat je die oorzaak van alle oorzaken natuurkundig moet begrijpen. Dus dat je onder de Zelfstandigheid moet verstaan: de Natuur (met een hoofdletter). Dus de Zelfstandigheid = Natuur = het Universum = God. En God pas in laatste instantie. Die volgorde. Dat gaat in tegen het kerkelijke denken. Als je zegt God is de oorsprong dan ben je in feite met iets afgeleids bezig, iets dat een paar stappen voorbij de werkelijke oorzaak ligt.

De Zelfstandigheid, de oorzaak zonder oorzaak is dus de basis. En dat kan er dus maar één zijn. Hiermee gaat hij in tegen zijn leermeester Descartes die twee substanties onderscheidde: God en de Substantie waartoe de mens behoort.

E1D6 is dus een antwoord op Descartes: Er zijn geen twee substanties maar er is er één: Natuur. God en de substanties van Descartes zijn één. Vandaar Natuur = God.

Die ene Zelfstandigheid is tijdloos en oneindig terwijl de wereld tijdig en vergankelijk is. We zijn gauw geneigd om te denken in geest en lichaam, in dualisme tussen geest en materie. Maar waar Spinoza ons mee confronteert is dat alles één is. Het komt samen in de ene Zelfstandigheid. Geest en materie komen dus samen in die eenheid. Dat is monisme. In tegenstelling tot het dualisme van Descartes.

De gedachte dat er een immateriële schepper is, hoe dan ook, waar dan ook, die bezig is geweest en nog steeds bezig is om de dingen te laten ontstaan en te besturen, verwerpt Spinoza. Maar hij neemt aan dat er een scheppend beginsel is dat hij projecteert in de materie. Dus hij projecteert God in de materie en dus ook in ons. Dus het scheppende beginsel waaruit de wereld ontstaan is en waaruit ook wij zijn ontstaan zit in die materie, zit in onszelf.

De oorzaak van alle dingen is dus het scheppende beginsel dat overal aanwezig is en voortdurend nieuwe dingen doet ontstaan en dat de dingen die er zijn beweegt en zich laat ontwikkelen. Dat beginsel zit in de dingen zelf. Het is immanent.

Spinoza is niet altijd heel duidelijk voor ons als lezer. Hij noemt maar een paar keer in de *Ethica* dat God immanent is en daar gebruikt hij het woord ook maar terloops en nog niet eens in tegenstelling tot het begrip transcendent. Spinoza laat je dat allemaal zelf uitzoeken.

Hier ligt weer een parallel met de Stoa.

De Logos was ook een monistisch beginsel in die zin dat de Griekse Stoïcijnen veronderstelden dat er een materiële werkelijkheid is zoals wij die om ons heen zien en dat die zijn oorzaak en samenhang ontleent aan de Logos die daar als een soort kiemkracht in zit. Dat was echt kiemkracht in de zin van dat er in de dingen een planmatige ontwikkeling besloten ligt. Die Logos noemden ze God en dat was een immanente God in de zin dat die helemaal in de materie besloten ligt. Niet dat dat een simpele verklaring is want waar moet je dat scheppende vermogen van de materie in zoeken? Dat weten we tegenwoordig nog steeds niet maar in ieder geval is er een scheppend beginsel. En dat hoeft je niet te zoeken in een dimensie buiten die materie. Het zit in die materie.

Ook bij Spinoza is die kiemkracht in de Zelfstandigheid niet concreet aan te wijzen. Je kan je afvragen of het zich manifesteert op een manier zoals de evolutie ontwikkelingskracht in zich heeft maar Spinoza dacht niet in termen van evolutie.

Volgens Spinoza hebben alle dingen een essentie die tijdens het leven wordt uitgerold in een existentie. Die essenties zijn in de tijd niet veranderlijk. En daardoor gaat hij onbewust toch een

beetje uit van een scheppingsidee dat er op een scheppingsmoment bij het begin van de wereld in is gezet en dat nog steeds functioneert. Dus het hele idee van een big bang van waaruit het heelal zich verder ontwikkelt is vreemd voor Spinoza. De essentie van een bloem, een mens, een aap e.d. is onveranderlijk in de tijd. De verandering van apen, mensen e.d. in de loop van de miljoenen jaren past niet in Spinoza's beeld. Als je dus zou proberen de evolutiegedachte aan het denken van Spinoza te koppelen dan staat de hele essentieer van Spinoza te wankelen. Je moet Spinoza dus stapje voor stapje volgen in zijn eigen wereld om hem te begrijpen.

De Conatus is ook niet vergelijkbaar met het evolutieprincipe. De Conatus is een levensdrift voor mensen maar ook voor andere dingen, bloemen, stenen, wolken enz. Maar er is niet zoiets als een oer-conatus van waaruit alle levensvormen ontstaan.

Hoe komt Spinoza er nu aan tegemoet dat wij als mensen denken in termen van scheppend beginsel en een geschapen werkelijkheid? Hoe zit dat als die twee niet dualistisch verdeeld zijn maar monistisch. Spinoza lost dat op door te spreken van attributen: denken en uitgebreidheid.

DENKEN	UITGEBREIDHEID
Naturans	Naturata
Essentie	Existentie

Andere termen die gebruikt worden voor de zelfde tegenstelling zijn, stammend uit de scholastiek, Natura Naturans (de scheppende natuur) en Natura Naturata (de geschapen natuur). In de vertaling van Glazemaker: de naturerende natuur en de genatureerde natuur. De zelfde tegenstelling vind je ook terug in de termen essentie (wezenskern) en existentie.

Alles heeft een essentie, een potentie tot worden, tot bestaan. Spinoza gebruikt de term "ingerold zijn". Hij gebruikte het woord involvere, inrollen, invouwen. Op het moment dat diep in de materie iets tot een bestaan wordt geroepen (aangetikt zegt Spinoza) dan wordt de essentie uitgerold of uitgevouwen (explicare) tot iets bestaands. Het gaat dus om sluimerende essenties die worden aangetikt en tot existentie bevorderd. Alle dingen hebben een essentie. Stenen, vissen, wij allemaal. Maar niet alle essenties hoeven tot existentie te komen. B.v. van alle spermacellen die worden geproduceerd, en die allen een essentie hebben, komen er in een gezin maar een paar tot existentie. Je kan dat toeval noemen maar Spinoza denkt niet in toeval. Wij denken dat het toeval is omdat we niet alles kennen of kunnen bevatten. Maar in feite is volgens Spinoza het universum gedetermineerd.

Ethica deel 2: het Denken

In deel 2 behandelt Spinoza het Denken. Meer specifiek: wat is het denken dat ons in staat stelt het Zijn te denken? De oplossing is, eenvoudig gezegd, dat het universum beheerst wordt door de Logos of Ratio, het scheppende beginsel. En wij hebben, in termen van Spinoza, een Denken dat draait om de Rede, hetgeen hetzelfde is als de Logos.

De hele wereld, of het universum, is ontstaan uit en wordt in beweging gehouden door diezelfde Logos of Rede. En omdat wij er deel van zijn, kunnen wij het Al denken. Maar de Logos of het Denken, het grote denken van het universum kan natuurlijk niet hetzelfde zijn als het denken in het hoofd van ons mensen. Daarom heeft Maarten die zaken in zijn vertaling onderscheiden met een hoofd en een kleine letter. Dat is niet het geval bij Spinoza hij gebruikt de term cogitatio (denken) overal met een kleine letter. Dus bij de vertaling zit je met een probleem: waarom doet hij dat? Dat zal bij Spinoza, die alles zo nauwkeurig afweegt, geen toeval zijn.

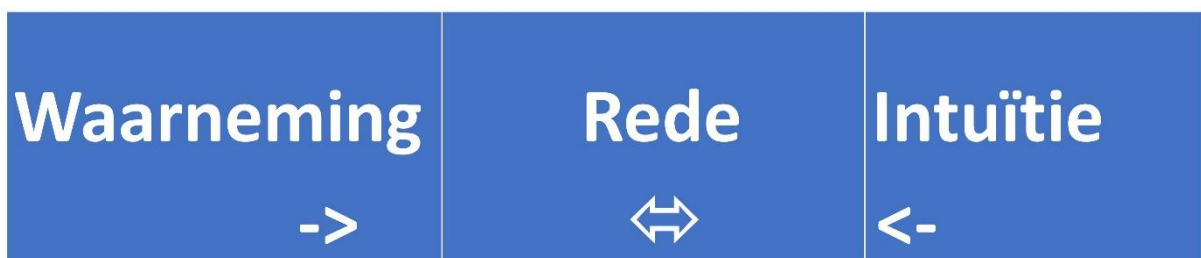
De reden is dat wij ons denken kunnen ontwikkelen als een soort antenne die wij afstemmen op het scheppende beginsel in het grote geheel dat God is. Omdat Spinoza veronderstelt dat ons denken functioneert op dezelfde manier als het scheppende beginsel in het universum. Zo is het mogelijk dat wij via ons denken ons een voorstelling kunnen maken van het functioneren van de wereld buiten ons, namelijk omdat ons denken op dezelfde manier is georganiseerd als het scheppende beginsel dat onder alle dingen ligt.

De drie soorten kennis

De eerste soort kennis, de Imaginatio, betreft de waarneming. Informatie die je tot je krijgt via je zintuigen of je gevoelens. Die waarneming is volgens Spinoza onzuiver, het geeft een vertekend beeld. Het is ook de wereld van algemene begrippen, de tegeltjes-wijsheden. De doxai (enkelvoud doxa, de schijnwereld in termen van Plato).

De tweede soort kennis, die met behulp van de Rede of de Ratio tot reflexieve kennis wordt gemaakt. De kennis van de eerste soort wordt hier hoogwaardiger. De ideeën op dit niveau zijn ideeën van ideeën in Spinoza's terminologie. Kennis van de tweede soort komt dus niet direct uit de buitenwereld. Zij vormt een kritische toets op de vervuilde informatie die via de eerste kennissoort tot ons komt. De kennis van de tweede soort bestaat dus uit paradoxi. De verrijkte kennis die je inbrengt tegen de vervuilde kennis van de eerste soort.

De derde soort kennis is de Intuïtie. Dit derde niveau is met een beetje mystiek omgeven. Dat komt omdat men nogal gemakkelijk vervalt tot de fout om daarin datgene te zoeken dat men vroeger verbond met God. De Intuïtie wordt vaak beschouwd als een derde trap die je moet bereiken via het eerste en tweede kennisniveau maar dat is niet zo, aldus Maarten. Daarom heeft hij het volgende plaatje getekend:

Denken is niet een trap, maar een drieluik

De Intuïtie is volgens Spinoza iets dat onmiddellijk werkt en dat aangeboren is. Die uitleg geeft hij nogal terloops en daar is dan ook veel discussie over ontstaan.

Zo komt de vraag op je af: waarom zou ik nog zo mijn best doen om mijn verstand te trainen als de ware kennis onmiddellijk op mij af komt?

Je moet bedenken dat de Intuïtie ons inderdaad direct inzicht kan geven in waar je de waarheid moet zoeken, en daarmee dus vergelijkbaar is met het instinct van dieren. Maar de reden dat wij ons toch moeten trainen in de Rede is dat die intuïtieve kennis onmiddellijk werkt maar dat we alsnog onze Rede nodig hebben om die intuïtieve overtuiging in redelijke argumenten te toetsen. Je moet het toetsen aan de Rede. Vergelijk het b.v. met het geval waarin je dochter thuiskomt met een vriend die het helemaal is voor haar maar waarvan je als ouder meteen ziet: die kerel is helemaal fout voor haar. Je hoeft er maar één blik op te slaan of je weet het. Maar je dochter is helemaal verliefd en heeft dat niet in de gaten. Dan moet jij als ouder bedenken hoe breng ik dat haar aan haar verstand? En dan blijkt ook hoe moeilijk het is om hetgeen je Intuïtie je zegt uit te leggen in redelijke termen.

Wat je in het schema ook te zien is, is dat Waarneming en Intuïtie geen contact met elkaar hebben. In veel werken met uitleg van Spinoza wordt het anders uitgelegd. Meer in de vorm van een trap: 1^e, 2^e, 3^e kennissoort. Waarneming > Rede > Intuïtie maar dat is dus niet zo.

Hier sluit het Griekse begrip Oikeiose mooi op aan. De combinatie van Intuïtie en Rede. Oikeiose is precies datgene dat Spinoza zich voorstelt bij de invoeging in het grote geheel via je verstand. Later meer hierover.

Concentrische lichamen

Maarten besluit de behandeling van deel 2 met een door Spinoza toegevoegd stukje, een intermezzo tussen stelling 13 en 14. Hij neemt even de tijd om zijn fysische opvattingen over lichamen uit te leggen. In stelling 13 heeft hij het over het menselijk lichaam maar in dit intermezzo trekt hij het breder naar fysische lichamen in het algemeen. De wetten die voor massa's of voor sterren gelden, gelden dus ook voor menselijke lichamen. Hij begint met enkelvoudige lichamen en hoe die zich tot andere lichamen verhouden. Hoe ze bewegen en hoe ze botsen. Vervolgens beschrijft hij samengestelde lichamen. Zoals het menselijk lichaam dat is opgebouwd uit talrijke kleinere lichamen, atomen, cellen, organen,...

Hij komt tot een theorie die Maarten heeft samengevat in de term: het concentrische lichaam. Spinoza noemt dat niet zo maar het is een term die wel mooi aangeeft wat hij bedoelt.

Het lichaam bestaat onder meer uit cellen en organen maar buiten het lichaam gaat het vormen van concentrische grotere gehelen gewoon door: samenleving, biotoop, aarde, universum. Alles in ons en rond ons functioneert in samenhangen en afhankelijkheden. We bestaan slechts in samenhang met

het geheel: een collectief lichaam. De zelfstandige cellen geven hun zelfstandigheid op ten bate van het geheel.

Deel 3, 4 en 5: Ethiek / Doen

Deel 3 gaat over de affecten. Affecten zijn kleine stootjes of tikjes die op ons lichaam worden uitgeoefend en die tot gevolg hebben dat we erop reageren. Op die manier komen we tot handelen. Handelen is een kwestie van oorzaak en gevolg. Affecten heten ook wel aandoeningen. Het is afgeleid van het Latijnse woord *afficeren*. Dus een affect is een aandoening.

Die aanstootjes hebben als gevolg dat allerlei mogelijkheden die in ons besloten liggen, die in onze essentie besloten liggen, naar buiten worden geroepen. Een stootje als honger zet aan tot begeerte en dat zet weer aan tot eten. Er zijn ook aandoeningen die van buiten komen. Een aardige meneer of mevrouw kan iets in je wakker maken. Die aandoeningen sturen ons.

Het werkt zo: wij hebben een essentie, die berust op zijn drift (voor levende organismen is dat levensdrift). Die (levens)drift noemt Spinoza de *Conatus*. Dat is de meest oorspronkelijke, diepe levens- of zijnsdrift die in alle dingen zit. Die zijnsdrift manifesteert zich op een naastgelegen niveau in de vorm van lusten, *apetitus* heet dat in het Latijn. Dat zijn levensdriften zonder enig object. In het niveau daarna worden het begeerten, *cupiditas*, dat zijn ook driften, maar zij hebben een object. Dat is de lust naar, of de drift naar die leuke mevrouw of meneer, of naar dat eten. De *cupiditas*, de begeerten, worden opgewekt door affecten.

Spinoza gebruikt voor die affecten twee woorden: *affectio* (lichamelijke imprinting/indruk) en *affectus* (geestelijke voorstelling). Maarten gebruikt in de vertaling voor *affectio* het woord aandoening en voor *affectus* het woord affect.

Het woord emotie gebruikt Spinoza niet. Hij beschouwt emotie al gauw als een spel van affecten. Wij handelen op basis van een spel van aandoeningen en affecten dus van impulsen en reacties.

En Spinoza deelt de affecten in in blijdschap gevende en droefheid veroorzakende affecten. De affecten die ons blijdschap geven, geven ons meer macht en de affecten die droefheid veroorzaken verkleinen onze macht. B.v. haat is een affect dat onze macht verkleint en liefde is een affect dat onze macht vergroot. Spinoza behandelt al die affecten één voor één, 48 stuks. Ze zijn in een tabel samen te vatten (zie de tabel in de bijlage).

Als je het lijstje bekijkt dan verval je van de ene in de andere verrassing. Want affecten als nederigheid of bescheidenheid deelt hij in bij affecten die droefheid geven. Dat komt vreemd over. Maar wat we dan vergeten is dat Spinoza bijna wiskundig definieert wat blijdschappen en droefheden geeft, wat macht doet toenemen en wat macht doet afnemen.. Je moet concluderen dat Spinoza medelijden en bescheidenheid affecten vindt die minder macht geven. En als we in het rijtje kijken dat blijdschap geeft dan zien we dingen als zelfverheerlijking, ingenomenheid, overschatting. Dat geeft ons dezelfde verbazing. Die komen niet overeen met het nette gedrag dat we op de zondagschool geleerd hebben. Maar Spinoza zegt: stimuleer het maar want je wordt er sterker van. Het bevat, in elk geval ten dele, dus een omkering van de Christelijke ethiek die gebaseerd is op een deugdenleer die steunt op medelijden en het ondersteunen van de zwakkeren. Een *Umwertung aller Werte*. Spinoza verschuift het Christelijke waardenpatroon van goed en kwaad, van deugden en ondeugden, naar macht en onmacht.

Spinoza zegt dat affecten over het algemeen passies zijn. Dingen die we lijdzaam ondergaan. *Passio* betekent in het Latijn lijden. Iets met passie doen, in het hedendaagse Nederlands is dus iets anders

dan wat Spinoza met passie bedoelt. Het komt meer overeen met de betekenis in de Mattheus Passie. Passies zijn dus affecten waar we lijdzaam aan onderworpen zijn. Wij staan dus in principe in het leven zoals de dieren in het bos waarvan wij aannemen dat die alle affecten, honger, paringsdrift, woede, haat lijdzaam ondergaan. Maar Spinoza zegt dat we iets hebben dat ons onderscheidt van de dieren en dat is dat wij de affecten, waaraan wij lijdzaam zijn onderworpen, kunnen omzetten in acties. Met ons verstand, met de Rede. We hoeven er dus minder onder te lijden. Hij gaat daar in deel drie nog niet erg op in. Dat komt later.

Deel 4: de passies

Deel 4 is door Spinoza geschreven na een onderbreking van 6 jaar (1665-1671). In die tijd heeft hij het *Theologisch Politiek Traktaat* geschreven. En deel 4 en 5 gaan allebei over Ethiek, het Doen en zijn dus een verdere uitwerking van Deel 3 dat daar ook over ging maar deel 4 en 5 zijn toch anders van karakter. Ze zijn meer sociaal/politiek gericht. In Deel 4 is dat bij voorbeeld te zien aan een lange opmerking die hij toevoegt aan stelling 37, die de kerninzichten van het *Theologisch Politiek Traktaat* weergeeft.

Spinoza's politieke filosofie

Wat behelst nu dat politieke standpunt van Spinoza? Wat is politiek en wat is een samenleving? Dat is de vraag die vooraf gaat aan de vraag van Spinoza's politieke opvatting net zoals bij zijn beroemde tijdgenoten Thomas Hobbes en Hugo de Groot die zich aan het eind van de 16e eeuw begin 17e eeuw met politiek en samenleving bezig hielden. Zij gaan allemaal uit van het idee dat voorafgaande aan de samenleving er een natuursituatie is. Hobbes en ook Spinoza zeggen dat er in de natuursituatie een natuurrecht heerste dat zegt dat alles is toegestaan voor iedereen. Moorden, verkrachten, stelen, alles is toegestaan, je mag alles doen wat jou in staat stelt om je in het bestaan te handhaven. In de natuursituatie leven mensen zoals de dieren in het bos. Maar mensen konden inzien dat dat niet een gewenste en veilige situatie was en die konden bij elkaar gaan zitten en overleggen "zouden we dat niet anders doen?". Die kunnen onderling aan elkaar beloven dat ze elkaar niet langer zullen bestelen en geen lichamelijk geweld meer tegen elkaar zullen gebruiken.

Hugo de Groot en Hobbes definiëren een samenleving met onderlinge afspraken tussen leden van de gemeenschap. Niet iets als dat van bovenaf door God gegeven is, maar als een onderlinge afspraak die dus ook voor onderlinge veranderingen vatbaar is.

Om die onderlinge afspraken te verzekeren kan je de uitvoering bij een autoriteit met macht neerleggen. Wij dragen onze macht aan die autoriteit over. In ruil voor overdracht van je macht krijg je veiligheid. Een sleutelidee van Spinoza is dat je met elkaar meer kan bereiken als je, samen met anderen, een deel van je macht aan een autoriteit overdraagt. Binnen zo'n samenleving kan je veilig met elkaar omgaan en samenwerken. Eendracht maakt macht.

Er is wel verschil tussen het denken van Spinoza en Hobbes, zoals Spinoza in brief 50 (1674) uitlegt aan Jarig Jelles. Voor Hobbes is er een breuk tussen een situatie met natuurrecht en een situatie met samenlevingsrecht. Het is of het een of het ander. Spinoza is van mening dat de twee gelijktijdig kunnen bestaan. Door wetten kan je de scherpste kantjes regelen maar in het dagelijks leven is er veel niet geregeld en geldt het natuurrecht. Mensen dringen voor in de winkel, bedonderen elkaar met geld, de leukste meisjes worden veroverd door de minst deugende jongens, enz. Geen wet die dat verbiedt. Voor de grote dingen in het leven: liefde en geld, geldt nog steeds de natuurwet.

Je kan je afvragen: Dat eigenbelang van Spinoza. Staat dat nou niet dicht bij het liberalisme?

Adam Smith staat bekend als de grondlegger van het liberalisme en de term liberalisme is afgeleid van liefde voor vrijheid, vrij in de zin van persoonlijke vrijheid, je mogelijkheden als persoon zover kunnen ontwikkelen als er mogelijkheden zijn. Dat is liberalisme. En liberalisme is vrijhandel in de zin van geen beperkingen opleggen aan de vrije handel, dat was een groot discussiepunt in de 17e eeuw. Laiser aller, laiser passer.

Adam Smith zei dat het belang van het algemeen, de res publica, gediend is als elk lid van de gemeenschap zijn eigen belang nastreeft. En dat heeft betekenis, in de zin waarin ook Spinoza het begrijpt namelijk: je dient je eigen belang het beste, als je dat doet in samenhang met een groep, dus als je ook streeft naar het belang van de groep. Dat noemt Adam Smith het *welbegrepen* eigen belang. Het algemene belang is een soort groepsegoïsme.

Daar is veel discussie over geweest en die duurt nog voort. Er is een stroming, het utilitarisme, gebaseerd op de denkbeelden van John Stuart Mill en Jeremy Bentham in de 19e eeuw. In de hele discussie die we nu in de politiek nog hebben in deze dagen bij de verkiezingsstrijd komt die nog steeds terug. Het is eigenlijk ook een discussie van in hoeverre we moeten toestaan dat grote bedrijven, internationals, hun handel en wandel vrij kunnen ontplooiën. Veel mensen houden daar niet van want dan krijg je ook die vervuilende industrie zoals Tata Steel in huis.

Liberalen zullen zeggen van, pas op je tellen, want liberalisme betekent de vrije ontplooiing van handel die in ons aller belang is. Dus als je werkelijk het algemeen belang wil dienen, dan moet je ook ondernemingen vrij veel vrijheid geven, dus alleen maar die vrijheid beperken die schade oplevert en de rest een beetje vrij laten. Dat geldt ook voor individuen. Dus laat individuen vrij om hun mogelijkheden in de brede zin ontplooiën. Als ze dat doen, als ze die mogelijkheid krijgen, dan zul je merken dat het algemeen belang ermee gediend is.

Omgekeerd, als je die vrijheid maar gaat inperken, kijk maar naar het Oostblok landen, zal je uiteindelijk merken dat je daarmee het belang van het algemeen schaadt.

Dat levert interessante discussie op in de verkiezingsstrijd, want als je de vrijheid onbeperkt maakt, dan zijn er altijd mensen die minder slim zijn, minder machtig zijn, die dan aan het kortste eind trekken. Hoe compenseer je die, hoe zorg je ervoor, enzovoorts. Dat mag niet alleen medelijden zijn.

Spinoza is een liberalist zou je zeggen. Maar daar zijn veel misverstanden over. Er zijn zelfs radicale communisten, die zich ook op Spinoza beroepen. Ultralinksen, heel vreemd want als je Spinoza goed leest dan herken je in hem juist een van de grondleggers van de liberalisme.

Wat moet je denken bij het soort samenleving dat Spinoza voorstaat? Je komt dan op zoets als de organisatie van de VOC. Strak georganiseerd, onder begeleiding van oorlogsschepen, die de handelsrechten beschermen met een tamelijk agressieve handelspolitiek. Als er in een bepaald tropisch gebied, peperkorrels groeien dan zorg je ervoor dat jij het daar voor het zeggen hebt en dat je de inlanders er toe beweegt om hun handelswaar aan jou af te staan. Met zachte hand als het even kan, maar als het moet anders. En als je de structuur van de VOC vertaalt, maatschappij breed, dan heb je ongeveer het idee van een soort van samenleving Spinoza voor het oog stond. Dus liberalistisch georganiseerd, het gaat om de handel, het gaat om onze welvaart. En ons ethisch handelen is ondergeschikt of wordt geordend volgens het model van zo'n handelsstaat. Dat was ook het idee van Johan de Wit. Dus Johan de Wit was een vurig verdediger van de vrijheid, maar ook in de zin van vrijhandel.

Deel 5: de acties

Deel vijf, de actie, de bevrijding van de passies, daar zijn in algemene lijn, twee dingen over te zeggen. De inhuizing in de Natuur, Oikeiose, en de bevrijding van het lijdzaam ondergaan, het omzetten van de de passies tot acties.

Oikeioze is een Grieks woord afgeleid van oikos. Oikos betekent huis. Oikonomie is economie, dat is eigenlijk staatshuishouding. Oikeioze is de algemene aanduiding voor wat de stoïcijnen aanduiden als inhuizing in de natuur. En daaronder verstaan ze het raadselachtige vermogen van alle organismen om zich in te voegen in de grote beweging van de natuur. Dat geldt voor de dieren, de planten en ook voor de mens. Het is raadselachtig, verbazingwekkend en wonderbaarlijk. Cicero en Seneca, grote figuren van de Stoa, geven daar voorbeelden van. Ze zeggen: is het niet verbazingwekkend dat een kuikentje, nadat het net uit het ei gekropen is en zijn eerste wankele stapje zet op het erf of op de wei en niet schrikt van een grote koe of stier die er in die wei staan. En dat het snel onder de vleugels van zijn moeder wegkruipt als het een wezel in de verte ziet. Dat is wonderbaarlijk. Dat geldt voor de hele natuur en je kunt de voorbeelden met de miljoenen aanvullen en ook op ons mensen van toepassing verklaren. Wij weten van nature wat wij moeten doen om ons aan te passen in te voegen in het grote geheel van de Natuur. Zonder dat we dat hoeven te leren van een meester of van onze moeder of van onze vader. De belangrijkste dingen van dit leven zijn ons aangeboren, dat maakt deel uit van de Natuur, van onze Intuïtie.

We zien in experimenten dat als een heel klein kind over de vloer kruipt, en er zit een glazen plaat in die vloer, dat zo'n kind, hoe klein ook, niet op die glazen plaat kruipt want het lijkt of er gevaar dreigt dat het in een gat onder de vloer kan vallen. Wij weten van nature wat we moeten doen om ons in te voegen in de Natuur. De grote lijn van Spinoza is dat wij de weg moeten stimuleren die wij van nature kennen via onze Intuïtie. Die lijn leidt ons naar het ons invoegen in het grote geheel van de Natuur. Dan volgen we de Logos die de kiemvorm is van de hele natuur en dus ook van ons.

Nu kan je natuurlijk zeggen: dat is een mooi principe, die Oikeiose maar waarom zouden we dan zo veel moeite moeten doen om ons verstand te trainen als we ook gewoon onze Intuïtie kunnen volgen? Als dat voor kuikentjes geldt waarom dan niet voor ons?

Spinoza's gedachte is dat dieren hun passies ondergaan zonder zich bewust te zijn en er dus ook niet onder lijden. Mensen hebben bewustzijn, reflexie. Mensen streven geluk na, een bevrijding van het lijden. De Ethiek van Spinoza helpt daarbij door de passies met behulp van het verstand om te zetten naar acties. Acties zijn gericht op vrijmaking en geluk.

De grote klik, het grote inzicht, van Spinoza en van zijn Ethica, en met name van deel 5, is dat bij alles wat wij lijdzaam ondergaan net zoals de plant en de dieren, ons geluk eruit bestaat dat we ons die weg eigen maken en omzetten in acties.

Dat is dus de reden waarom we de juiste dingen doen op basis van je Intuïtie en waarom ook de kuikentjes intuïtief het juiste doen in het grote geheel. Maar wij mensen hebben een extraatje in de redenering van Spinoza. Wij kunnen dat lijdzaam ondergaan veranderen door actieve handelingen m.b.v. ons verstand.

In deel 3 (het scharnierdeel) kondigt Spinoza het bestaan aan van passies en acties en de remedies komen, via deel 4, in deel 5 tot een hoogtepunt. Daarin werkt hij namelijk uit dat Intuïtie een belangrijk iets is omdat dat ons in staat stelt ons in te huizen in het grote geheel.

Intermezzo:

Op vraag uit de zaal of het Oedipus complex een illustratie is van deze houding van Spinoza ziet Maarten inderdaad overeenkomsten.

De Oedipusmythe uit de Griekse mythologie vertelt het verhaal van Oedipus die door het lot gedreven zijn vader vermoordt en met zijn moeder trouwt.

Het verhaal begint met de koning en koningin van Thebe, Laius en Jocasta. Bij een bezoek aan het orakel van Delphi wordt Laius verteld dat zijn eigen zoon hem zal doden. In een poging om dit lot te ontlopen, besluiten Laius en Jocasta hun pasgeboren zoon te doden door hem vast te binden en achter te laten op een berg, de berg Cithaeron. Ze doorboren zijn voeten met een pin, waardoor hij de naam Oedipus krijgt, wat "gezwollen voeten" betekent.

Een herder redt Oedipus echter en geeft hem aan koning Polybus van Korinthe, die geen kinderen heeft. Oedipus groeit op als de zoon van koning Polybus en koningin Merope, zonder te weten dat hij geadopteerd is. Als een jonge man hoort Oedipus op een dag van een dronken man dat hij geadopteerd is. Hij raadpleegt het orakel van Delphi om te ontdekken wie zijn echte ouders zijn, en tot zijn schrik krijgt hij te horen dat hij zijn vader zal doden en met zijn moeder zal trouwen.

Bang om zijn 'ouders' in Korinthe te schaden, besluit Oedipus weg te lopen. Onderweg komt hij Laius tegen bij een kruispunt, waar een ruzie ontstaat, en Oedipus doodt Laius zonder te weten dat hij zijn biologische vader is. Vervolgens komt hij aan bij Thebe, waar hij de stad redt van de Sfinx door het raadsel van de Sfinx op te lossen. Als beloning wordt Oedipus koning van Thebe en trouwt hij met de koningin, Jocasta, zonder te weten dat ze zijn biologische moeder is.

Jaren later, wanneer Thebe wordt getroffen door een pestepidemie, onderneemt Oedipus een zoektocht naar de oorzaak van de plaag. Uiteindelijk ontdekt hij, via de blinde ziener Tiresias, de waarheid over zijn afkomst en realiseert hij zich dat hij zijn vader heeft vermoord en met zijn moeder is getrouwd. Jocasta pleegt zelfmoord wanneer ze zich bewust wordt van de waarheid, en Oedipus steekt zijn eigen ogen uit als straf voor zijn daden. Hij wordt verbannen uit Thebe en zwerft als een blinde bedelaar rond, met zijn dochters Antigone en Ismene als zijn enige begeleiders.

Maarten legt uit dat het inzicht in wat Oedipus gedaan heeft en zijn reactie daarop een Spinozistisch moment is. Dat heet in de Griekse tragedie agnorsis, het inzicht dat doorbreekt. Oedipus heeft hier iets onwetend gedaan (zijn vader vermoord en getrouwd met zijn moeder). Agnorsis houdt ook in dat je na het inzicht het lot, de consequentie, aanvaardt dat daar mee gepaard gaat. Oedipus krabt zich de ogen uit en gaat zwerven. Hij onderging tot dat moment lijdzaam het lot: het vermoorden van zijn vader onwetend dat het zijn vader was en het onwetend trouwen met zijn moeder, onwetend dat dat tot de pest leidt. Maar dan verneemt hij, door de blinde ziener, wat hij gedaan heeft. Dat is allemaal, tot dat moment, passie want lijdzaam ondergaan. Hij deed gewoon zijn best. Maar vanaf dat moment transformeert Oedipus zijn passie in actie. Hij neemt het lot op zich en hoe gruwelijk ook, vanaf dat moment is hij vrij. Dat is Spinozistisch. Er zitten in de mythe natuurlijk vele andere betekenissen maar in het kader van deze les is dit de boodschap.

En het transformeren van passie naar actie gaat niet vanzelf, het gaat niet automatisch, het vereist oefening. Een van de boeken van Spinoza heet dan ook *Traktaat voor de verbetering van het verstand*. Dat dient tot het trainen van een houding waarin je niet langer lijdzaam ondergaat wat het leven je toewerpt. In tegendeel, je bent voortdurend bezig om, via de training van je verstand van passies acties te maken.

Maarten heeft een voorbeeld bedacht m.b.t. het omzetten van passies naar acties:

Spinoza Kring Soest

Een jaar of 10 geleden stortte dat vliegtuig van de German Wings neer. Het bleek een opzettelijke actie te zijn geweest van de co-piloot. Een zelfmoordactie waarin hij iedereen aan boord meenam. In de 7-8 minuten dat het neerstorten duurde moesten de passagiers geweten hebben dat zij hun voortijdige dood tegemoet gingen. In een slapeloze nacht lag Maarten zich in te denken wat hij gedaan zou hebben als hij zo'n passagier was. Er zal paniek geweest zijn met krijsende mensen. En toen dacht hij dat hij hoopte dat hij de moed gehad zou hebben om op zijn telefoon een paar boodschapjes te typen aan de paar vrouwen die alles betekend hebben in zijn leven en aan zijn kinderen. Het boodschapje zou maar heel kort kunnen zijn. Iets van: over een paar minuten ben ik dood. Dat is sneller dan verwacht. Het leven is goed geweest dankzij jullie. En dan zou hij hopen dat de berichten van zijn mobiel de crash zouden overleven. Hij had dan gedaan wat hij kon. Er kwam iets als passie op hem af en hij heeft het omgezet in een actie en hij heeft zich door die handeling vrij gemaakt. Dat is de redenering van Spinoza. En vanaf dat moment probeert hij dat tot zijn grondhouding te maken.

Klaag niet dat het allemaal beter had kunnen zijn maar accepteer je lot en maak het je eigen en zet dan de passies om in acties. Dat geeft een gevoel van vrijheid. Dat is de vrijheid van de Stoa en dat is de vrijheid van Spinoza.

Spinoza zegt dat de Natuur ons lot bepaalt. De Natuur die gebruik maakt van onze vaders en moeders om ons op de wereld te zetten. Ons lot bestemt dat wij er überhaupt zijn en dat we weer verdwijnen. De manier waarop wij er tegenover staan bepaalt of wij er aan lijden. Of wij slaven zijn, in de terminologie van Spinoza, of dat wij ons bevrijden en een vrij mens zijn doordat wij van onze passies acties maken. En dat gaat niet zonder training (aktesis).

Verslag en foto: Jan Mendrik

www.spinozakringsoest.nl

Bijlage:

TABEL VAN AFFECTEN (begeerten)

	Blijdschap (liefde)	Droefheid (haat)
Over/onderwaardering ander	Verwondering 4	Minachting 5
Toevallige oorzaak	Ingenomenheid 8	Afkeer 9
	Verering 10	
	Spot 11	
Onzekere toekomst	Hoop 12	Vrees 13
Zekere toekomst	Gerustheid 14	Wanhoop 15
Onverwachte afloop	Vreugde 16	Wroeging 17
Gedrag jegens derden		Medelijden 18
	Genegenheid 19	Verontwaardiging 20
Over/onderwaardering object	Overschatting 21	Onderschatting 22
Voor/tegenspoed anderen	Medeleven 24	Afgunst 23
Subject is object	Innerlijke rust 25	Nederigheid 26
Vrij wilsbesluit		Berouw 27
Zelfbeeld	Hoogmoed 28	Zelfverachting 29
Eigen handelingen	Zelfverheerlijking 30	Schaamte 31
Afwezig object		Verlangen 32
Nabootsing	Wedijver 33	
Wederkerige affecten	Dankbaarheid 34	Woede 36
	Welwillendheid 35	Wraakzucht 37
Kwaad doen wie we liefhebben	Wreedheid 38	Wreedheid 38
		Angst 39
Vergeleken met medemensen	Moed 40	Lafheid 41
Vorm van Lafheid		Ontzetting 42
Begeerte bevordert/ onderdrukt	Eerzucht 44	Bescheidenheid 43
Liefde voor lekker eten	Vraatzucht 45	
Liefde voor drank	Drankzucht 46	
Liefde voor geld	Hebzucht 47	
Liefde voor seks	Wellust 48	

